

UDK:811

Lobar TANGRIYEVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: lobar.tangriyeva@list.ru

O‘zMY dotsenti, f.f.d G. Kurbonova taqrizi ostida

TILSHUNOSLIKKA OID TADQIQOTLARDI “MATN” TUSHUNCHASINING IFODALANISHI

Annatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikda “matn” tushunchasining talqini, uning ta’riflari, tasnifi, o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi. Maqolaning maqsadi – tilshunos olimlarning “matn” tushunchasi haqidagi fikrlarini o‘rganish va ularni tahlil etishdan iborat. Bugungi kunda matn tan olingan asosiy kommunikativ birliklardan biri bo‘lib, uni o‘rganishga zamonaviy tilshunoslikda qiziqish tobora ortib bormoqda. Lekin matnning o‘ziga xos tuzilishi va ma’no birliklari faqat tilshunoslikning emas, boshqa fan sohalari, jumladan, semiotika, psixologiya, kibernetika, gumanitar fanlar metodikasi kabilarning ham tadqiqot obyekti hisoblanadi. **Kalit so‘zlar:** tilshunoslik, matn, til birligi, tushuncha, kommunikatsiya.

THE EXPRESSION OF THE CONCEPT OF “TEXT” IN LINGUISTIC RESEARCH

Annotation

This article discusses the interpretation of the concept of “text” in linguistics, providing its definitions, classifications, and distinctive features. The aim of the article is to study and analyze the views of linguists on the concept of “text.” Today, the text is recognized as one of the fundamental communicative units, and interest in its study is steadily increasing in modern linguistics. However, the unique structure and semantic units of the text are the subject of research not only in linguistics but also in other disciplines such as semiotics, psychology, cybernetics, and the methodology of the humanities.

Key words: linguistics, text, language unit, concept, communication.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ТЕКСТ» В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье рассматривается трактовка понятия «текст» в лингвистике, даются его определения, классификация и характерные особенности. Цель статьи – изучение и анализ взглядов лингвистов на понятие «текст». В настоящее время текст признан одним из основных коммуникативных единиц, и интерес к его изучению в современной лингвистике неуклонно возрастает. Однако особая структура и смысловые единицы текста являются объектом исследования не только лингвистики, но и других наук, таких как семиотика, психология, кибернетика, методика гуманитарных наук и другие.

Ключевые слова: лингвистика, текст, языковая единица, понятие, коммуникация.

Kirish. Yuqori darajadagi kommunikativ til birligi hisoblangan matn muayyan mazmun va tuzilishga ega, grammatik va mantiqiy jihatdan bog‘langan hosiladir. Kommunikatsiyaning asosiy shakli sifatida qaraladigan ushbu til birligi shunchaki oddiy gaplar yig‘indisi emas, balki ma’lum bir mantiqiy va semantik yaxlitlikka ega bo‘lgan nutqiy birlikdir.

Matnlar tuzilishi va kommunikativ funksiyasi jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ular tuzilishiga ko‘ra katta, kichik, rasmi, rasmsiz, sarlavhali, sarlavhasiz ko‘rinishlarda bo‘lsa, kommunikativ funksiyasiga ko‘ra axborot berish va ta’sir qilish vazifasidagi turlarga bo‘linadi. Axborot berish vazifasidagi matnlarga tasvirlash mazmunidagi, hikoya qilish va hisobot berish mazmunidagi matnlar kirsa; ta’sir qilish vazifasidagi matnlarga dalil-isbot keltiruvchi hamda ko‘rsatma yoxud yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi matnlar misol bo‘ladi.

Bugungi kunda matn tan olingan asosiy kommunikativ birliklardan biri bo‘lib, uni o‘rganishga zamonaviy tilshunoslikda qiziqish tobora ortib bormoqda. Lekin matnning o‘ziga xos tuzilishi va ma’no birliklari faqat tilshunoslikning emas, boshqa fan sohalari, jumladan, semiotika, psixologiya, kibernetika, gumanitar fanlar metodikasi kabilarning ham tadqiqot obyekti hisoblanadi. Har bir soha matnini o‘z pragmatik maqsadlari va tadqiqot uslublari asosida o‘rganadi. Bu esa

matnini ko‘p qirrali va chuqur hodisa ekanligini va u turli nuqtayi nazarlardan tahlil qilinishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matn yoki uning parchasi har qanday tilshunoslik tadqiqotining asosiy materiali hisoblanadi. Shunga qaramay, E.S. Kubryakovaning ta’kidlashicha, matnning yagona va yakuniy ta’rifi hali mavjud emas [11]. L.G. Babenko va uning hammualliflari fikriga ko‘ra, mavjud ta’riflar matnning turli jihatlarini yoritib beradi [3]. T.M. Nikolayeva matnini ma’no jihatdan bog‘langan belgilar ketma-ketligi, uning asosiy xususiyatlari yaxlitlik va bog‘liqlikdir, deya ta’riflaydi [19]. O.I. Moskalskayaning fikricha, matn bu to‘liq nutqiy asardir. [16]. Shuningdek, I.R. Galperin tomonidan taklif qilingan ta’rif ham keltirilgan bo‘lib, bu ta’rif ko‘plab tadqiqotlarda klassik hisoblanadi: “Matn ijodiy nutq jarayonining mahsuli bo‘lib, u to‘liq yakunlangan va yozma hujjat shaklida obyektivlashtirilgan asardir. U sarlavha va bir necha maxsus birliklardan (frazalararo birliklardan) tashkil topgan bo‘lib, ularni leksik, grammatik, mantiqiy va uslubiy bog‘lanishlar birlashtiradi va bu birlashuv ma’lum maqsad va pragmatik yo‘nalishga ega” [6].

G‘arb tadqiqotchilaridan M.A.K. Xallidey esa matn tushunchasiga quyidagicha izoh beradi: “Xuddi gap tilning sintaktik birligi bo‘lgani kabi, matn tilning amaliy birligidir. Matn og‘zaki yoki yozma bo‘lishi mumkin; u adabiy san’atning o‘ziga xos turi sifatida ham namoyon bo‘ladi” [28].

Ushbu tadqiqot uchun muhim jihat shuki, matn tushunchasi kommunikatsiya bilan bog'lab ta'riflanadi: "Semiotikada matn har qanday belgilar ketma-ketligi, ya'ni har qanday shakldagi ma'noli kommunikatsiya" sifatida tushuniladi [19]. Bundan tashqari, quyidagi fikr ham ilgari surilgan: "Biror xabar "matn" deb atalishi uchun u hech bo'lmaganda ikki marta kodlangan bo'lishi kerak" [14].

Dramaturgiya nuqtayi nazaridan esa matnning potensial kommunikativ xususiyati alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, dramatik matn turli kommunikativ vaziyatlarga moslasha oladi: muallif va tomoshabin/kitobxon o'rtasidagi aloqa, muallif va rejissyor o'rtasidagi aloqa, aktyorlar o'rtasidagi muloqot va hokazo.

E.S. Kubryakova matnni kognitiv yondashuv nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishni taklif etadi va uni quyidagi belgilar bilan ta'riflaydi: ma'lumotga boylik (informatsion mustaqillik), adreslanganlik (aniq auditoriyaga qaratilganlik), intensionallik (muallif niyati mavjudligi), hajmga egalik va bog'liqlik [11]. Uning tadqiqotida kognitiv va pragmatik yondashuvlar birlashtiriladi. Olim matn haqida shunday xulosaga keladi: "Matn - bu shunday shaklli, o'rta darajada til va dunyo haqidagi bilimlarga ega odamlar undan o'zlari uchun ma'no chiqarish imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun ham, matn va diskursni o'rganish uchun inferensiya (ya'ni xulosa chiqarish) jarayoniga murojaat qilish zarur. Har qanday til shakli, ayniqsa matn, nafaqat o'zida mavjud ma'nolarni ifodalaydi, balki yashirin xulosalar chiqarishga ham imkon beradi. Matn bizning ongimizda assotsiatsiyalar va kognitiv tuzilmalar uyg'otuvchi axborot manbai hisoblanadi [11]. Demak, matn kommunikativ faoliyat tarkibiga kiruvchi, til belgilarining ma'noli va bog'langan ketma-ketligi bo'lib, oddiy shaklga ega obyekt sifatida namoyon bo'ladi. U yetarli axborotga ega, aniq auditoriyaga qaratilgan va muallif maqsadi (intensionallik) bilan belgilangan bo'ladi. Bu ketma-ketlik o'quvchilarga o'zlari xohlagan axborotni olishlariga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Matnni mantiqiy-psixologik struktura sifatida ko'rib chiqqan psixolog olim L.P. Doblaveyev matnda ikki asosiy qism: matn subyekti va matn predikatini ajratadi. Ularning birikishi natijasida esa matnli hukm vujudga keladi. Doblaveyevning ta'kidlashicha, matn subyekti – bu unda (matnda) nima haqida gapirilyotgani bo'lsa, matn predikati esa shu subyekt haqida aytilayotgan fikrlardir. Shu bilan birga, matnning o'zi ham matnli hukmga teng bo'lib, ikki va undan ortiq gaplar guruhidan tashkil topgan bo'ladi [7]. Axborot nazariyasida matn maxsus tarzda tashkil qilingan, axborotni uzatish va saqlash uchun mo'ljallangan yaxlit va bog'liq xabar, deya ta'riflansa [2], adabiyot nazariyasida esa badiiy obrazlarning o'zaro bog'liqligi va ketma-ketligi [26] sifatida ko'riladi. Xrapchenko shunday yozadi: "Matn — bu bir vaqtlar yuz bergan fikr va nutq tajribasining abadiy muhrlangan shakli, tilning amalda qo'llanishining kvintessensiyasi" [27]. Semiotikada esa matn har qanday belgilarning ma'noli ketma-ketligi yoki har qanday shakldagi kommunikatsiya, shu jumladan marosimlar, raqsalar, rituallar [19] hisoblanadi. Shuningdek, semiotik nuqtayi nazardan madaniyatning butun material va ma'naviy qadriyatlarini majmuasini "matn" sifatida talqin qilish mumkinligi ko'rsatilgan: "Madaniyatni semiotik nuqtayi nazardan ko'rib chiqsak, u ijtimoiy-siyosiy faoliyat natijalarini va jamiyatning ular haqidagi munosabatlarini aks ettiruvchi matn sifatida namoyon bo'ladi" [1].

Tahlil va natijalar. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda matnning mohiyati va o'ziga xos belgilarini aniqlash masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Buning sababi, matn lingvistikasi degan yangi sohaning shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Ilgari ham matn tadqiqotchilar

e'tiborida bo'lgan: u germenetika (qadimgi matnlarga filologik sharh berish) ning va stilistikada adabiy asarlarning muallif uslubi vositalarini tahlil qilish borasida olib borilgan tadqiqotlarning obyekti bo'lib xizmat qilgan. Ammo matn lingvistikasining asosiy farqi shundaki, u matn tuzilishining umumiy qoidalarini va uning grammatik elementlarini o'rganishga qaratilgan. Matn lingvistikasining asosiy vazifalari esa matnning bazaviy kategoriyalarini aniqlash, bu kategoriyalarning til birliklari orqali ifodalanishini o'rganish, til birliklarining matnda ishlatilish qonuniyatlarini aniqlash, matnlar tipologiyasini ishlab chiqish kabilardir. Mazmunan bog'langan matn muallifning ma'lum niyati doirasida o'zaro ma'no jihatdan bog'langan, yakunlangan gaplar ketma-ketligidir. Bu o'rinda tadqiqotchining vazifasi gaplar o'rtasidagi mazmuniy bog'liqlik turlarini aniqlash va matn mazmunining noto'g'ri talqin qilinishini oldini olish qoidalarini belgilashdan iborat [20]. Matn grammatikasini o'rganishda matn tuzilishining maxsus grammatik strukturasi va matn qurilishining umumiy morfologik-sintaktik tamoyillariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til tizimi yoki til kompetensiyasiga tegishlidir [17], ya'ni, matn tashkil qilishning tilga xos ichki qonuniyatlari o'rganiladi [8]. Matn stilistikasi doirasida esa faqat til birliklari emas, balki ularning o'zaro tashkil topishi, bog'liqligi va mosligi tahlil qilinadi [23]. Ammo ko'pincha matn lingvistikasi, matn grammatikasi va matn stilistikasi fanlari aniq farqlanmaydi. Ko'plab olimlar ularni matn nazariyasining xususiy bo'limlari sifatida ko'rib chiqadi. Bugungi kunda matn lingvistikasi matn tashkil etuvchi elementlarning doimiyligini, gaplar o'rtasidagi tema-rematika tizimini, matn elementlarining funksional xususiyatlarini o'rganish bo'yicha boy ilmiy material to'pladi.

Shuni aytib o'tish kerakki, matn lingvistikasi shakllangan dastlabki davrlardanoq ayrim olimlar tomonidan tanqidiy munosabatga uchradi.

Bu tabiiy hol, chunki har qanday yangi fan sohasi paydo bo'lganida shunga o'xshash qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Masalan, R.A. Budagov matn lingvistikasini tanqid qilib, shunday deydi: "Matn lingvistikasi o'z tadqiqot sohasini haddan tashqari kengaytirib, falsafa, mantiq, madaniyatshunoslik sohalari aralashmoqda. Shu sababli, tilning kichik birliklari – so'zlarga e'tibor kamayib ketmoqda" [5]. Matn lingvistikasi tanqid qilinishiga yana bir sabab matn tushunchasining aniq va ravshan ta'rifining yo'qligidir. Har bir tadqiqotchi matn uchun o'zining yoki "ishchi" ta'rifini beradi, lekin bu ta'riflar ko'pincha bir-biriga zid bo'ladi. Bu boradagi muammolar esa quyidagilardan iborat:

matn til mahsulimi yoki nutq mahsulimi?

matnga tilning elementi sifatida qarash kerakmi yoki nutqning o'zi sifatidami?

"Yong'in!" kabi bitta so'z ham matn bo'la oladimi?

kichik matn bo'laklari (kichik hikoya, roman parchalari) to'liq matn hisoblanadimi yoki faqat butun roman yoki hikoya matn deb ataladimi?

Lingvistikada "matn" atamasi ko'pincha tuzilmali-semantik kommunikativ birlik sifatida qo'llaniladi. Shu bilan birga, ko'plab olimlar matnni aniq ta'riflash juda qiyin deb hisoblashadi. Masalan, Sirovatkin 1979-yilda matn haqida u (matn) aniqlab bo'lmaydigan tushunchalardan biridir [25], deya fikr bildirgan. Matnning til va nutqqa aloqadorligi haqidagi muammo ko'plab mualliflar tomonidan asosiy metodologik masala sifatida ko'riladi. Ba'zi tadqiqotchilar, xususan, E.A. Referovskaya [24], N.A. Kupina [12], A.I. Novikov [21], M.N. Kojina [9] va boshqalar matnni faqat nutqqa tegishli hodisadir degan g'oyani ilgari suradilar. Ularning fikricha, nutq jarayoni (og'zaki yoki yozma shaklda) matn, ya'ni ketma-ket situatsiyalar tasviridan iborat xabarni yaratadi. Til strukturasi

esa matnga xos bo'lgan belgilarni ko'rsatmaydi ya'ni, til elementlari takrorlanuvchi, hisobga olinadigan va butunlik munosabatini ko'rsatadi. Matn esa bu xususiyatlarga ega emas, shuning uchun u faqat nutq sohasiga tegishli. Bu nuqtayi nazarga eng aniq ta'riflardan birini I.R. Galperin bergan. Uning fikricha, matn ijodiy nutq jarayonining mahsuli bo'lib, u to'liq yakunlangan va yozma hujjat shaklida obyektivlashtirilgan asardir. U sarlavha va bir necha maxsus birliklardan (frazalararo birliklardan) tashkil topgan bo'lib, ularni leksik, grammatik, mantiqiy va uslubiy bog'lanishlar birlashtiradi va bu birlashuv ma'lum maqsad va pragmatik yo'nalishga ega" [6].

Yuqorida sanab o'tilgan olimlarning fikrlarini inkor qilmagan holda T.P. Lomtev [13], G.V. Kolshanskiy [10], L.S. Barxudarov [4], B.A. Maslov [15] kabi tadqiqotchilar matnga faqatgina nutq birligi emas, balki til birligi hamdir degan qarash bilan yondashadilar. Ularning qarashlari nutq va tilning o'zaro bog'liqligi haqidagi zamonaviy tahlillarga asoslanadi hamda bu yondashuv nutq va til o'rtasidagi qarama-qarshilikni yumshatadi. N.L. Mishkinaning ta'kidlashicha, "til" atamasi zamonaviy tilshunoslikda ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchisi, umumiy ma'noda til vositasi sifatida; ikkinchisi, tizimli ma'noda "til tizimi" sifatida, "nutq" atamasiga qarama-qarshi ma'noda [18]. Birinchi ma'nodagi tilga haqiqatni ifodalash,

fikrni shakllantirish va muloqot uchun vosita sifatida qaraladi. G.V. Kolshanskiyning fikricha, agar tildan muloqot vositasi sifatida foydalanilsa, har bir muloqot bo'lagi nutq akti deb ataladi. Shunda har bir nutq akti ham tabiiy ravishda til akti hisoblanadi [10]. Shuningdek, 1970-yilda Rossiya Tilshunoslik Institutidan chop etilgan "Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка" kitobida til va nutq o'rtasidagi farqlar alohida ko'rib chiqilmaydi, balki til qobiliyati tuzilishi va ishlashi nuqtayi nazaridan yondashiladi [22]. Demak, tilga muloqot vositasi sifatida qaralganda, til va nutq o'rtasidagi tafavut nisbiy bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Tilshunoslikda "matn" tushunchasining ifodalanishi bo'yicha olib borilgan kichik bir tahlildan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, matn aniq ta'riflash juda qiyin bo'lgan murakkab hosiladir. Agar bu hosilaning nutq yoki til birligi ekanligi haqidagi munozaraga fikr bildiradigan bo'lsak, biz ikkinchi guruh olimlar tomonidan ilgari surilgan qarash, ya'ni matn faqatgina nutq birligi emas, balki nutq va til birligi ekanligi haqidagi fikrni ma'qullagan bo'lar edik. Chunki ularning qarashlari nutq va tilning o'zaro bog'liqligi haqidagi zamonaviy tahlillarga asoslangan. Matn va u bilan bog'liq muammolarning qamrovi kengligini hisobga olgan holda, bu borada chuqurroq izlanishlar olib borilishi zarur deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Агеев В.Н. Семиотика. - М.: Весь мир, 2002.
2. Арнольд И.В. О понимании термина «текст» в стилистике декодирования. // Стилистика художественной речи. - Л., ЛГПИ им. А.И. Герцена., 1980
3. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика. - М.: Флинта: Наука, 2003.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Наука, 1975.
5. Будагов Р.А. В какой мере «лингвистика текста» является лингвистикой? // НДВШ ФН. - 1979. - №2.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
7. Добрава Л. П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. — М.: Педагогика, 1982.
8. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX - XX вв.). - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999.
9. Кожина М.Н. Стилистика текста в аспекте коммуникативной теории языка // Стилистика текста в коммуникативном аспекте. - Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1987.
10. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. -М.: Наука, 1984.
11. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. О контурах новой парадигмы знания в лингвистике // Структура и семантика художественного текста. Доклады VII Международной конференции. - М.: Академпресс, 1999.
12. Купина Н.А. Смысл художественного текста и аспекты лингвосмыслового анализа. - Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1983.
13. Ломтев Т.П. Язык и речь // Т.П. Ломтев. Общее и русское языкознание: Избранные работы. - М.: Наука, 1976.
14. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. - М.: Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992.
15. Маслов Б.А. Проблемы лингвистического анализа связного текста: -Таллин: Изд-во Таллинского пединститута, 1975.
16. Москальская О.И. Грамматика текста (пособие по грамматике немецкого языка для ин-тов и фак. иностр. яз.): Учеб. пособие. - М.: Высш. шк., 1981.
17. Москальская О.И. Текст - два понимания и два подхода // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. - М.: Наука, 1984.
18. Мышкина Н.Л. Динамико-системное исследование смысла текста. -Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1991.
19. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. - М.: Прогресс, 1977.
20. Николаева Т.М. Текст // Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В.Н. Яреца. - М.: Сов. энциклопедия, 1990.
21. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. - М.: Наука, 1983.
22. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Отв. ред.Б.А.Серебрянников.-М.:Наука, 1970.
23. Одинцов В.В. Стилистика текста.-М.: Наука, 1980.
24. Реферовская А.Е. Лингвистические исследования структуры текста.-М.: Наука, 1983.
25. Сыроваткин С.Н. Об эксперименте в определении содержательных признаков высказывания // Значение и смысл речевых образований. - Калинин; Изд-во КГУ, 1979.
26. Хализев В.С. Теория литературы. - М.: Высш. шк., 2002.
27. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. — М.: Сов. писатель, 1978.
28. Halliday M.A.K., Hasan R. Language, Context and Text / M.A.K. Halliday, R.Hasan // Aspect of Language in Social-Semiotic Perspective. - Oxford: Oxford Univ. Press, 1991.